

Ibrohim S. USMONOV,

Candidate of Historical Sciences,

Postdoctoral researcher of the Academy of

Sciences, the Institute of Oriental Studies

named after Abu Rayhan Biruni.

M.Ulugbek str: 79, 100170, Tashkent, Uzbekistan.

E-mail: i.usmanov@yahoo.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-2/1

**ШАРИАТ ВА ТАСАВВУФ:
ГЕРМЕНЕВТИК ЁНДАШУВЛАР
(ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ АСАРЛАРИДА
ЮРИДИК ГЕРМЕНЕВТИКА)**

**SHARIAN AND SUFISM:
HERMENEUTICAL APPROACHES
(LEGAL HERMENEUTICS IN HAKIM
TIRMIDHI'S WORKS)**

**ШАРИАТ И СУФИЗМ:
ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ
(ЮРИДИЧЕСКАЯ ГЕРМЕНЕВТИКА В
ТРУДАХ ХАКИМА ТИРМИЗИ)**

КИРИШ

Дастлабки тасаввуфий асарларда “сунна” тушунчаси шариат ва маънавиятни қамраб олиши назарда тутилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Аксарият факих-ҳуқуқшуносларнинг бу икки тушунчани ўзаро боғлашга кўп ҳам уринмаганлари, суфийлар эътирозига сабаб бўлган. Зеро, ҳуқуқшунослар шариатни оддий тушуниб талқин қилиш доирасидан ташқари чиқишга ҳаракат қилмаганлар. Суфийлар эса, шариатни ўзига хос тарзда тушунишлари оқибатида “шариат ва унинг маънавий жиҳатини жамлаган суннага қайтиш” ҳақида муҳокама қилганлар (А. Belhaj, 2013:85). Ҳорис Муҳосибий, Саҳл Тустарий, Ҳаким Термизий ўз асарларида муқаддас матнларнинг тасаввуфий герменевтикасини кашф қила олдилар (А. Belhaj, 2013:94).

Шариат ўз тараққиёти йўлида турли шакл-кўринишлардан ўтди. Биринчиси, муқаддас матнлар доирасидаги шариат. Уни анъанавий уламолар ва консерватив факихлар илгари сурадилар, бунда юридик герменевтика чекланади. Иккинчиси, шаръий ҳукмлар бўлиб, раъй уламолари бу ерда герменевтик талқин

заруриятини таъкидлайдилар. Учинчиси, амалий ва назарий қоидаларни ўз ичига олган суфий герменевтик татбиқ жараёнидир (А. Belhaj, 2013:94). Умуман олганда, сулук аҳли ва факихларнинг шариатга муносабатини икки хил юридик герменевтик ёндашув деб баҳолаш мумкин. Йирик суфий уламолар фикҳнинг қуруқ ва шаклий бўлиб қолишининг олдини олиш учун уни ички руҳ ва маънавий мазмун билан тўлдириб, адолат ва мўътадилликни таъминлашни мақсад қилганларини суннанинг герменевтик бирлигини тиклашга уриниш сифатида баҳолаш мумкин. Тасаввуф шариатнинг анъанавий талқинларга параллел бўлган ҳуқуқшунослик талқинини тақдим этиб, муқобил мусулмон юридик герменевтикасига айлана борди.

АҚШлик исломшунос Девид Вишаноф “The Formation of Islamic Hermeneutics” монографиясида Имом Шофеийни мусулмон юридик герменевтикаси асосчиси сифатида тақдим этади. Имом Шофеий “ар-Рисола” асарида Қуръон ва суннадаги ихтилофли масалаларни мувофиқлаштиришнинг герменевтик муаммоларини аниқлаштириш билан чекланмасдан, унинг ечимларини ҳам бера олган эди. Аммо шу билан бирга илк ислом даврида Имом Шофеий юридик герменевтиканинг асосий 5 масаласи билан қизиққан ягона мусулмон ҳуқуқшунос олими эмас эди (David R. Vishanoff, 2004:18). Унга қадар ҳам ҳукм оятларининг тафсирида муфассирлар томонидан юридик герменевтиканинг назарий масалалари муҳокама қилинганини кўриш мумкин. Ҳатто, IX асрдаёқ Шофеийнинг юридик герменевтикаси зоҳирийлар ва ҳанафийлар томонидан танқид қилина бошлади.

В.Маделунг ҳам Д.Вишаноф (David R. Vishanoff) ўзининг “The Formation of Islamic Hermeneutics” китобида Имом Шофеийни “ар-Рисола” асари туфайли ислом ҳуқуқшунослиги герменевтикасининг асосчиси деб баҳолаганини қайд этиб, Имом Шофеийнинг давригача Қуръон тафсири, илоҳиёт ва ҳуқуқ фанларида баъзи герменевтик тушунчалар ишлаб чиқилган бўлса-да, аммо Қуръон ва суннатни шарҳлаш учун кенг қамровли, тизимли герменевтик назария йўқ бўлганини келтиради. Имом Шофеий ислом ҳуқуқи назарияси билан бирга матнларнинг кўпмаъноли ва бирмаъноли эканини назарда тутувчи муқаддас матнларни шарҳлаш герменевтикасини ҳам ишлаб чиққанини баён қилади (Madelung Wilferd, 2011).

Аннотация. Мақолада ислом ҳуқуқшунослигига оид масалаларга фақиҳлар ва суфийлар ёндашувларидаги фарқлар муҳокама қилинади. Фақиҳлардан фарқли ўлароқ ислом ҳуқуқшунослиги масалаларнинг маънавий жиҳатларини ҳам қамраб олинишини ёқлаб чиққан суфийлар муқаддас матнларнинг тасаввуфий-юридик герменевтикасини кашф қила олдилар.

Имом Шофеий “ар-Рисола” асари туфайли ислом ҳуқуқшунослиги герменевтикасининг асосчиси деб баҳолансада, ундан олдин яшаган Абу Ҳанифа ва Имом Молик ҳам ҳуқуқшунослик герменевтикасига доир фаолият олиб борганлар. Уларнинг усул ал-фиқҳга оид ишлаб чиққан қоидалари асосида мазҳабларнинг сон-саноксиз фиқҳий ҳужмлари чиқарилган. Аммо усул ал-фиқҳ қоидаларини тартибга солиш бўйича Шофеийнинг “ар-Рисола”си дастлабки ёзма манба, ilk қадам бўлгани учун алоҳида эътиборга сазовор бўлгани мақолада ёритилган.

Ҳаким Термизий матнларни ҳарфий тушунишдан доим қочиб, таъвил йўлини тутган. У “таъвил” сўзини “бирор масаланинг аввалини излаш, бошидан ўрганиш” деб баён қилган.

Термизий ана шундай таъвилларни кўтара оладиган алоҳида олимлар тоифасини қайд этади. Бунда Термизий ал-мисоқҳодисасини ўзига хос талқин қилади: Одам Ато яратилгунга қадар одамзот учта босқични босиб ўтган. Биринчи босқичда – Аллоҳ барча одамзотни ҳузурига келтириб уларни Ўз нури билан мунаввар қилди. Шу нурдан насибадорлигига қараб одамлар кофирлар, шаккоклар ва мўминларга ажралди. Иккинчи босқичда – 50 минг йилдан кейин Аллоҳ Одам Атони яратди. Учинчи босқичда – қиёматгача тугиладиган жамики инсонлар руҳидан ал-мисоқ куни аҳд олди.

Калит сўзлар: юридик герменевтика, ҳикмат, зоҳир илми, ботин илми, ал-мисоқ, фиқҳ, Ҳаким Термизий, Имом Шофеий, таъвил, истинбот, ижтиҳод.

Abstract. The article discusses the differences in the approaches of Islamic jurists and Sufis to issues related to Islamic jurisprudence. Unlike jurists, the Sufis, who advocated that Islamic jurisprudence should cover the spiritual aspects of issues, were able to discover the mystical-legal hermeneutics of sacred texts.

Imam Shafi'i is considered the founder of legal hermeneutics thanks to his work “ar-Risala”. It should be noted that Abu Hanifa and Imam Malik, who lived before Imam Shafi'i, also worked on legal hermeneutics. A huge number of judicial decisions of the madhhabs were issued on the basis of the rules developed by them regarding *usul al-fiqh*. The article emphasizes that Shafi'i's “ar-Risala” is the first written source and deserves special attention.

Tirmidhi always avoided a literal understanding of sacred texts and chose the path of interpretation (*ta'wil*). Tirmidhi defined the word “*ta'wil*” as “searching for the beginning of a problem, studying it from the very beginning”.

Tirmidhi mentions a special kind of scholars who can interpret. At the same time, Tirmidhi interprets the story of *al-Mithaq*: before the creation of Adam, mankind passed through three stages. At the first stage, Allah brought all mankind to Himself and illuminated them with His light. People were divided into infidels, blasphemers and believers, depending on their share of this light. At the second stage, after 50 thousand years, God created Adam. At the third stage, in the day of *al-Mithaq*, God received a covenant from the spirits of all mankind, who will be born before the Day of Resurrection.

Keywords: Legal hermeneutics, hikma, ilm az-zahir, ilm al-batin, al-Mithaq, fiqh, Hakim Tirmidhi, Imam Shafi'i, ta'wil, istinbat, ijtihad.

Аннотация. В статье рассматриваются различия в подходах исламских правоведов и суфиев к вопросам, связанным с исламской юриспруденцией. В отличие от правоведов, суфии, выступавшие за то, чтобы исламская юриспруденция освещала духовные аспекты вопросов, смогли открыть мистико-правовую герменевтику священных текстов.

Имам Шафии считается основоположником юридической герменевтики благодаря его труду “ар-Рисала”. Необходимо отметить что, Абу Ханифа и имам Малик, жившие до Имама Шафии, также работали над юридической герменевтикой. Огромное количество судебных постановлений мазхабов были изданы на основе разработанных ими правил относительно *усул ал-фиqh*. В статье подчеркивается, что “ар-Рисала” Шафии является первым письменным источником и заслуживает особого внимания.

Тирмизи всегда избегал буквального понимания священных текстов и выбрал путь толкования (*та'вил*). Тирмизи определил слово “*та'вил*” как “поиск начала проблемы, познание с самого истоков”.

Тирмизи упоминает особый тип ученых, которые могут проводить толкования. При этом Тирмизи интерпретирует историю ал-мисак: до сотворения Адама человечество прошло три стадии. На первом этапе – Аллах привел все человечество к Себе и осветил их Своим светом. Люди разделились на неверных, богохульников и верующих в зависимости от своей доли этого света. На втором этапе – через 50 тысяч лет Бог создал Адама. На третьем этапе – Бог создал всё человечество, которые будут рождены до Дня Воскресения и знают о клятве ал-мисак.

Ключевые слова: правовая герменевтика, хикма, ильм аз-захир, ильм ал-батин, ал-мисак, фиqh, Ҳаким Тирмизи, имам Шафии, та'вил, истинбат, иджтиҳад.

Холбуки, Имом Шофеийдан олдин яшаган Абу Ханифа ва Имом Молик ҳам ҳуқуқшунослик герменевтикасига доир фаолият олиб борганлар. Уларнинг усул ал-фикҳга оид ишлаб чиққан қоидалари асосида мазҳабларнинг сон-саноксиз фикҳий ҳукмлари чиқарилган. Аммо усул ал-фикҳ қоидаларини тартибга солиш бўйича Шофеийнинг “ар-Рисола”си дастлабки ёзма манба, илк қадам бўлгани учун алоҳида эътиборга сазовор бўлган.

Классик ҳанафий ҳуқуқи назариётчилари мазҳаб юридик герменевтикасини Абу Ханифа ва унинг икки машҳур шогирди Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийга боғлайдилар. Ҳанафий уламолар орасида биринчи бўлиб Муҳаммад Шайбонийнинг шогирди Исо ибн Абон (ваф. 836) Шофеийнинг “ар-Рисола”сида кўтарилган герменевтик масалалар бўйича қалам тебратган ҳисобланади (David R. Vishanoff, 2004:55).

АСОСИЙ ҚИСМ

Юртимизда ёзилган илк тасаввуфий манбалар орасида Ҳаким Термизийнинг (ваф. 932) асарларида шариат герменевтикасига доир қарашлар учрайди. Аллома ўз асарларида шариат масалаларнинг руҳий жиҳатларини ҳам қамраб олиши зарурияти ҳақида фикрларни илгари суради. Ҳаким Термизий сулук ва шариатни бир-бирига боғлашга ҳаракат қилади. Айрим фақиҳлар масалаларни ҳарфий тушунишлари ҳамда Қуръон ва суннанинг зоҳирий жиҳатларигагина эътибор қаратиб, муҳолифлари билан мунозара қилиш мақсадлари бўлиб қолганлиги Термизий томонидан танқид қилинади. Аллома фақиҳ ва суфийларнинг илмларини қиёслаб, суфий-ҳакимларга кенгрок илм берилганини таъкидлайди.

Ҳаким Термизий ҳуқуқшуносларнинг “фақиҳ”, “фикҳ” сўзларига эга чиққанларига эътироз билдиради: “Ўзларини фикҳга нисбат берувчилар билмайдиларки, фикҳ – фуад (қалбнинг ички қисми, учинчи мақоми) кўзидан парда очилиши ва қалб нигоҳи билан Аллоҳнинг аломатлари ва далилларинини кўриши, унинг баёнини англашидир” (Ҳаким Термизий, 1981:138).

Термизий фикҳнинг ҳақиқий мазмуни бўйича ўз муносабатини баён қилади: “Фикҳ – фаҳмлашдир ҳамда ишлар устидаги парданинг очилишидир. Агар банда Аллоҳга буюрган

ва қайтарган нарсаларини тушуниб англаб етганидан кейин ибодат қилса, унга буюрилган ва қайтарилган ишларда Аллоҳнинг қилган тадбирлари устидаги парда кўтарилади. Мана шу холис ибодат бўлади”. Сўнгра “фикҳ” сўзининг луғавий маъносини очиб беради: “ал-фикҳ” сўзи “ат-тафаккуъ” (бир нарсанинг ёрилиши) сўзидан олинган. Луғатда бирор нарса очилиб қолса, “фуқиа аш-шайъ” (нарса ёрилиб очилиб қолди) дейилади, “фуқиа ал-журх” (яра очилди) – яра битгандан кейин ёрилса. Бу феълдан исм (от) ясалса, фақ’ун бўлади. Ҳ (ҳарфи) ва ҳамза (ҳарфи) бир-бирининг ўрнига келаверади. Шунинг учун фақа’а (فقا) ҳам фақаҳа (فقه) ҳам дейилади”. Фикри давомида Термизий Аллоҳ ўз Китобида “фикҳ” сўзини **“Уларда қалблар бор, (лекин) улар билан англамайдилар (لا يفقهون)”** (*Аъроф*, 179) оятида зикр этганини қайд этиб, “Билгинки, фикҳ – қалбнинг ишидир” деб хулоса қилади (Ҳаким Термизий, 2015:326). Ҳақиқий фикҳ – шариат ҳукмларининг маънавий-руҳий жиҳатларини ҳам қамраб олишини таъкидлаб, уни замондош фақиҳлар қўллаётган фикҳга қарши қўяди.

Фикҳни бундай тушунишда Термизий якка бўлмаган, Абу Наср Саррож “Китаб ал-лумаъ”, Абулқосим Қушайрий “ар-Рисола”, Абу Ҳомид Ғаззолий “Асрор ас-савм” асарида ҳам айнан шу тарзда фикр билдирганлар.

Ҳатто кейинроқ яшаган ханбалий мазҳаби уламози Ибн Жавзий (ваф. 1201) ҳам фақиҳларнинг ҳукмлар руҳий жиҳатига безътиборлигини танқид қилган (A.Belhaj, 2013:105). Ўзининг “Талбис иблис” асарида фақиҳларнинг қалбларни юмшатиш учун Қуръон қироати, ҳадис тинглаш, Пайғамбар (а.с.) ва саҳобийлар сийратларини ўрганишни тавсия этади. Зеро, “нажосатни кетказиш ва сувнинг ўзгариши” масаласини такрорлайвериш қалбда хушув ҳосил қилмайди. Қалбга зикр, мавъизалар охират талабига сафарбар қилиш учун керак”, - дейди (Ибн ал-Жавзий, 2010:114–118).

Гарчи тадқиқотларда Саҳл Тустарийнинг (818–896) “Тафсир ал-Қуръон ал-Азим” асари (асар унинг шогирдлари томонидан X–XI асрларда ёзма шаклга келтирилган) тасаввуф герменевтикасига катта таъсир ўтказгани қайд этилсада (Мухетдинов Д., Бородай С., 2016:400), аммо деярли унга замондош Ҳаким Термизийнинг бу борадаги таъсири ундан кам эмас. Зеро машҳур суфий Абу Абдурахмон Сулабий (ваф. 1021) нинг энг машҳур тасаввуфий тафсир бўлган

“Ҳақоик ат-Тафсир” ва унга қўшимча қилиб ёзган “Зиёdot Ҳақоик ат-Тафсир” асарларида Ҳаким Термизийдан жуда кўп ўринларда иқтибослар келтиради. “Зиёdot”нинг ўзида бу иқтибослар 15тани ташкил этади (А.Суламий, 1986).

МУҲОКАМА

Тасаввуф герменевтикасида Қуръон оятлари муҳим ўрин тутати. У мавжуд анъана доирасида Қуръондаги асосий мавзуларга таянади. Тасаввуфда Қуръоннинг турлича маъноларига ишора қилинади. Суфийлар орасида энг кенг тарқалган қарашга кўра Қуръон зоҳир (ташқи) ва ботин (ички) ўлчов-маъноларига эга. Ташқи ўлчов-маъноларига зоҳирий билим соҳиблари яъни асосий қисм мусулмонлар, фақиҳ, мутакаллим ва бошқалар масъул бўлиб, суфийларга кўра уларнинг қалби илоҳий билим (маърифат)га очилмаган. Қуръоннинг ички ботиний маънолари эса қалби мунаввар бўлган, унинг илоҳий моҳиятини англаган инсонларга хосдир (Мухетдинов Д., Бородай С., 2016:399). Ҳаким Термизий шу маънода машҳур саҳобий Абу Дардонинг: “Токи Қуръоннинг турли ваҳж-маъноларини кўрмас экансан, ҳеч қачон фақиҳ бўлмайсан (тушунмайсан)”, деган гапини келтирган (Ҳаким Термизий, 2015:326).

Ҳаким Термизийнинг Қуръон оятлари тафсирига қаралса, у ерда ботиний маъноларга катта эътибор қаратилади: инсоннинг маънавий тараққиёт йўли, руҳий психологияси, инсоннинг гуноҳ ёки савоб ишларни амалга оширишининг ички дунёсида содир бўлиш жараёнлари, инсоннинг ички руҳий тузилиши каби масалалар муҳокама қилинишини кўриш мумкин. Бинобарин, Термизий “ал-Акёс ва-л-муғтаррун” асарида фикҳнинг ботиний жиҳатларни ҳам камраб олишини баён қилади: “Шариат йўллари тана аъзолари устида бўлади, бу йўл эса қалблар билан бўлади, йўлаги эса нафслар узра ўтади. Бунда қалб шаҳватлардан сақланиш учун буюк ҳимоя – Аллоҳдан паноҳ тилашга муҳтож бўлади” (Ҳаким Термизий, 1989:108).

Термизий матнларни ҳарфий тушунишдан доим қочиб, таъвил йўлини тутган. Ҳаким Термизий тафсир-таъвилларини мутолаа қилган кишида кўз ўнгида тасвирлаган ҳолатлар намоён бўлади. Эҳтимол муаллифнинг ўзи ҳам шу мақсадларни кўзлаган бўлиши мумкин. Термизий “таъвил” сўзини “Таҳсил назоир

ал-Қуръон” асарида “бирор масаланинг аввалини излаш, бошидан ўрганиш” деб баён қилган. “Кимки, масаланинг аввалини билса ва ишларнинг бошини англаса, у таъвилни идрок этади. Ишларнинг аввали “бошланиш илми”да мужассам бўлиб, уни Аллоҳ одамзотни қоронғуликда яратиб, тақдирларни белгилаган пайтда намоён қилган. Ишларнинг аввалини биладиганлар таъвилларни англаб етадилар, яъни Унинг (берилган) нури туфайли масалаларнинг негизини идрок этадилар”. Термизий “таъвил” сўзининг 5 маъносини ҳам баён қилади: тафсир – Қуръоннинг ботиний маънолари пардасини очиш, туш таъбири – тушдаги кўринишларни Аллоҳнинг ишларига кўчириб ўтказиш, оқибат – масаланинг таъвили мазмунини камраб олади, маржаъ – бошланғич нуқтага қайтиш, ҳақиқат – таъвил билан ҳақиқатга эришилади (Ҳаким Термизий, 1969:115–116).

Масалан, Ҳаким Термизий: “Зумар” сура-сининг 29-оятидаги *رجلا فيه شركاء متشاكسون* (бир киши – қул борки, унинг устида талашгувчи шериклар бор) иборасининг зоҳири бу – мушрик. Ботини эса – қалбни шериклар эгаллаб олиб уни асир қилганлар. Уларнинг ҳар бири уни ҳар томонга тортади, уларнинг ҳар бирининг қалбда ўз манфаати бор, қалбда дунёга ҳирс хурсандчиликлари ва лаззатли ҳолатлар бор, шериклар гуруҳларга бўлиниб, уларнинг ҳар бирининг қалбга ҳукмронлиги бор, ўзаро бир-бири билан рақобатда, улар ўзаро яхши муносабатда эмаслар. У (банда) эса қалбнинг бир бўлагини эгаллаган шаҳватга мафтун”, – деб таъвил қилади (Ҳаким Термизий, 1989:108).

“Таъвил” ва “тафсир” тушунчалари ўрта-сидаги фарқлар ҳақидаги мунозаралар кейинги даврларда эътиборга олина бошланган. Масалан, таникли муфассир Абу Жарир Табарий (839–923) ўзининг машҳур тафсирини “Жамийъ ал-баян ан таъвил айъат ал-Қуръон” деб номлаган. Имом Бухорий ва Имом Аҳмад келтирган ривоятда Пайғамбар Муҳаммад (а.с.) саҳобий Ибн Аббосни: “Динда фақиҳ қилгин ва таъвилни ўргат” деб дуо қилганлар (Nasr Hamid Abu Zeyd, 2018:15). Демак, “таъвил” сўзининг мазмуни кейинги даврларда ўзгаришга учраган.

Ҳаким Термизий “ас-Солату ва мақосидуҳа” асарида Пайғамбар (а.с.) Қуръонни ботиний жиҳатдан тиловат қилгани ҳақидаги ҳадисни айтиб, тиловат аҳлини 3 мартабага ажратади: 1) тиловат қилганда ваъдалардан ҳузурланади,

ваидлардан кўркиб-титрайди – бу энг қуйи мартаба, 2) тиловат қилганда Аллоҳ билан суҳбатидан лаззатланади – бу олий мартаба, 3) ботиний жиҳатдан тиловат қилади – уларнинг васфи Қуръонда **“Мўминлар – Аллоҳ номи зикр этилганда – дилларида кўрқув намоён бўладиган”** (Анфол, 2) деб келади (Ҳаким Термизий, 1965:45).

Термизий ана шундай таъвилларни кўтара оладиган алоҳида олимлар тоифасини қайд этади. Бунда Термизий ал-мисоқ ҳодисасини ўзига хос талқин қилади: Одам Ато яратилгунга қадар одамзот учта босқични босиб ўтган. Биринчи босқичда – Аллоҳ барча одамзотни ҳузурига келтириб уларни Ўз нури билан мунаввар қилди. Шу нурдан насибадорлигига қараб одамлар кофирлар, шаккоклар ва мўминларга ажралди. Иккинчи босқичда – 50 минг йилдан кейин Аллоҳ Одам Атони яратди. Учинчи босқичда – қиёматгача туғиладиган жамики инсонлар руҳидан ал-мисоқ куни аҳд олди (А.Кныш, 2004:121–122).

Мана шу талқин Термизийнинг кейинги герменевтик қарашлари асосини ташкил этади: кимга нур берилган бўлсагина у масалаларнинг ботиний маъноларини кашф эта олади.

НАТИЖА

Ҳаким Термизий фақиҳларнинг қиёсидаги қусурларни танқид қилаётганида зоҳир илми билан бир қаторда қиёс етиб бормайдиган ботин илми борлигини зикр этади. Зоҳир илми соҳиблари ақл нури билан юрсалар, ботин илми эгалари эса Аллоҳдан нур билан қалб ёки идрокка бериладиган илҳом ила ҳаракатланадилар. Бунга далил қилиб Термизий Оиша (р.а.)дан ривоят қилинган қуйидаги қудсий ҳадисни далил қилиб келтиради: “Аллоҳ таоло айтади: Агар бандамни яхши кўрсам, унинг қулоғи, кўзи ва юраги бўламан. Токи у Мен билан эшитади, кўради ва ақл юритади” (Абдулмуҳсин Хусайний, 1963:447).

Зоҳир ва ботинни мувофиқлаштириш мавзуси Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Мишкат ал-анвор” асарида муҳокама қилинган. Жумладан, “Юнус” сураси, 10-оятда Аллоҳ Мусо (а.с.)га муқаддас водийга киришдан аввал пойабзалини ечишни буюради. Ғаззолий бу ердаги водийни Аллоҳга қурбат рамзи, пойабзал эса икки дунё ташвишларини тамсил этади, дейди. Ғаззолий бу

таъвилни “оятнинг ҳарфий маъносига қўшимча” деб қараш кераклигини таъкидлайди. Зеро, Мусо Пайғамбарда дарҳақиқат пойабзал бўлган, Аллоҳдан водийга кириш бўйича аниқ амр олган. Аммо пойабзални ечиш фақат зоҳирий томонини ифода этган бўлса, пойабзални ечиши билан Мусо (а.с.) икки дунё юкини ҳам ечгани ботиний жиҳатидир (Мухетдинов Д., Бородай С., 2016:409). Юқоридаги мисолда Ғаззолийда зоҳирий жиҳат ботинга зарур суянчик вазифасини ўтамоқда. Бинобарин, зоҳирни инкор этишни Ғаззолий ботиния оқимининг хатоси эканини қайд этган.

Ҳаким Термизий ҳам зоҳир ва ботин бир бирига тиргак эканини кўп асарлари қаторида “Баён ал-фарқ”да ҳам таъкидлаган: “Зоҳир ва ботин илми бири иккинчисига муҳтож. Чунки бири шариат баёни бўлиб, у Аллоҳнинг бандаларига ҳужжатидир. Иккинчиси эса ҳақиқат баёнидир... Кимки, зоҳир илми билан сақланиб, ботин илмини инкор қилса, у мунофиқдир. Кимки, ботин илми билан сақланиб, шариатни коим қилиш учун зоҳирий илми ўрганмаса ва уни рад этса, у зиндикдир. Унинг ботинга оид илми ҳақиқат илми эмас, балки шайтоннинг унга қилган васвасасидир” (Ҳаким Термизий, 1998:37).

Тафсирнинг ботиний маъноларини тушуниш учун қалбда Аллоҳдан берилган нур зарурлиги Ҳаким Термизий томонидан кўп такрорланади. Қуръоннинг зоҳири ва ботини бор эканини таъкидлаган ҳолда иккала йўналишда тафсир қилганини кўриш мумкин: Қуръони каримдаги: *وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ* (Жума, 2) (Уларга Китоб (Қуръон) ва Ҳикматни (ҳадисни) ўргатадиган (А.Мансур, 2004) оятидаги ал-Китоб – Қуръоннинг зоҳири, ал-ҳикма эса унинг ботини, яъни яширин маънолари, деб тафсир қилади (Сомий Лутф, 1981:139). “Наводир ал-усул”да Ҳаким Термизий баъзи оятларни тафсир қилиб, унинг зоҳирий маъноси бундай, лекин унинг ботиний шарҳи қуйидагича деб, оятнинг икки тур шарҳини кўрсатиб ўтади. Асарнинг яна бир жойида “Бақара” сурасининг 238-оятдаги

وقوموا لله قانتين (Аллоҳ учун бўйинсинган ҳолда турунглар) ибораси тафсирида шундай баён қилади: “Мужоҳид¹ “қунут – хокисор бўлиш, тавозеъ билан бош эгиш” деган, Ибн Аббос² эса “қунут – итоат этиш” деган. Мужоҳид сўз(нинг

¹ Мужоҳид ибн Жабар (ваф. 104/722) – тобейи, Макка мактабининг машхур муфасссири.

² Абдуллоҳ ибн Аббос (ваф. 69/688) – саҳобий, машхур муфасссир, Макка тафсир мактаби муассисларидан.

қаъри)га шўнғиб, унинг туб моҳиятига етиб борган. Ибн Аббоснинг айтган сўзи тафсирнинг зоҳири (*зоҳир ат-тафсир*), Мужоҳиднинг ибораси тафсирнинг ботинидир (*ботин ат-тафсир*) (Ҳаким Термизий, 1989:627).

Гарчи, Ҳаким Термизий илм ал-ботин ва илм аз-зоҳир бир-бирига ошно эканини таъкидласада, илм ал-ботинни англаган ҳакимни илм аз-зоҳирни эгаллаган олимдан юқори қўяди. Жумладан, шундай ёзади: “Аллоҳ ҳузуридаги илм – денгиздир. Бу денгиздан У расулларга дарё (миқдорида илм) ато этади, расуллар бу дарёдан уламоларга анҳор (миқдоридаги илм) ни берадилар, уламолар эса оммага кичик арикни улашадилар. Анбиёларга Пайғамбарлик масъулиятини кўтара оладиган ақл берилган, олимлар эса омма тоқат қила олмайдиган илмга муносиб тарзда ақллари зиёда қилинган. Худди шундай ботин уламолари – ҳукамолар эса зоҳир уламолари ожиз бўлган илмларни кўтара олишлари учун ақллари зиёда қилинган. Улар зоҳир уламолари тоқат қила олмайдиган илмни эгаллайдилар, шунинг учун ҳам зоҳир уламолари баъзи бандаларнинг сувда юриши, юрганларида ернинг уларнинг олдида ўзи тортилиб келиши, уларга ризқнинг одамлар иштирокисиз муҳайё қилинишини инкор этадилар” (Ҳаким Термизий, 1989:357–358).

Ҳаким Термизий асарларида нур мавзусига алоҳида эътибор қаратилади. Ҳаким Термизий “Баён ал-фарқ” асарида тўрт хил нур ҳақида баён қилади: ислом нури, тавҳид нури, имон нури, маърифат нури (Ҳаким Термизий, 1988:63). Фақиҳларга ҳам Аллоҳдан нур берилиши оқибатида дунёнинг иллоти ва давосини кўра олиш салоҳияти берилишини баён қилади: “Ҳақиқий фикҳ – қалб фикҳидир. Диндаги фикҳ эса, Аллоҳнинг мўмин бандаси қалбига солган нурдир. Бу гўёки йўл кўрсатувчи фонусга ўхшайди” (Ҳаким Термизий, 1988:60).

Ҳаким Термизий ўз асарларида фақиҳларни фарқлайди: “Фақиҳнинг ҳукмларни истинбот қилиши – масалаларнинг суннатга мувофиқлиги асосида ва шариатни қоиим қилиш йўлида бўлади, илмнинг ботини асосида истинбот қилувчи фақиҳ эса руҳий ҳолатларни ҳақиқатга мувофиқ бўлиши ва рубубият мушоҳадаси ила амалга оширади... Фақиҳ Аллоҳнинг ҳужжатида мувофиқ истинбот қилади, ҳаким эса Аллоҳнинг муродида мувофиқ истинбот қилади ва унинг ҳузурига етаклайди” (Ҳаким Термизий, 1988:60–61). Ҳаким Термизий “ал-Акёс ва-л-муғтаррун” асарида фақиҳлар

танқидига бағишлаб махсус “ал-Улум” деган китоб таълиф этганини қайд этади. Термизий таъкидлашича, асарда дин ҳукмларини ботил қилувчи фикҳий ҳийлалар ва фақиҳларнинг номуносиб ҳолатлари асарда фош қилинган (А.Сойиҳ, 1999:91). Шариат ҳукмларидаги Аллоҳнинг ҳикмати уларга қоронғи экани, бу зоҳир эмас, балки ботин илми экани Термизий томонидан таъкидланади.

Ҳаким Термизий ўз замонаси фақиҳларидаги юқоридаги каби салбий ҳолатлар юзага келишини уч асосга боғлайди: 1) фикҳ илми – фақиҳда руҳий ҳолатни тарбияламайди; 2) фақиҳларнинг ҳукм чиқариш соҳасидаги услубларидаги хатолар, хусусан, Ҳаким Термизий аниқ мисоллар билан аҳли раъйнинг қиёс орқали чиқарган айрим ҳукмларини танқид қилади; 3) Фақиҳнинг ўзига боғлиқ ҳолат бўлиб, Термизий иборасига кўра: “истинбот ва ижтиҳод аҳли ҳақиқатга етиши учун Аллоҳ нури билан жилоланган соф қалб, иллатлардан холи, дунё шаҳватларидан тоза бўлган покиза нафсга муҳтож”. Шундагина унга фаросат нури бериладик, қиёсни тўғри англаб этади (А.Сойиҳ, 1999:101).

Юқоридагилардан маълум бўладики, Ҳаким Термизий ҳақиқий фақиҳда валийлик сифатлари мужассам бўлишини баён қилмоқда. Зеро, Ҳаким Термизий асарларининг диққат марказида валийлик мавзуси туради. У сулук йўлининг асл мақсади валийлик, яъни Аллоҳнинг дўсти мартабасига эришиш ва унинг энг юқори даражасига кўтарилиш, деб ҳисоблайди. Ҳаким Термизий ислом тарихида валийлик мавзусига оид билимларни биринчи бўлиб тизимга келтирган аллома сифатида эътироф этилган. Унинг деярли барча асарларида валийлик, авлиёлар мавзуси у ёки бу жиҳатдан муҳокама қилинади. “Илм ал-авлиё”, “Маърифат ал-асрор” ва айниқса “Сират ал-авлиё” (“Хатм ал-авлиё” номи билан машҳур) асарида эса бу мавзу батафсил баён қилинади.

Ҳаким Термизийга кўра валийлик икки қисмдан иборат: *валоя омма* (умумий валийлик) ва *валоя хосса* (хос валийлик). Биринчиси тавҳид валояти бўлиб, барча имон келтирганларни қамраб олади. Зеро, Аллоҳ: “**Аллоҳ имон келтирганларнинг дўстидир**” (*Бақара*, 257) деган. Валоя хосса – эса имон келтирган ва Аллоҳ ва Расулининг чақириғига “лаббай” деб жавоб берган мўминларни ўз ичига олади. Уларнинг валийликдаги манзиллари чақириққа берган жавоблари даражасига мувофиқ бўлади.

Бу борада Қуръонда: **Сизларни тирилтирувчи нарса (илм олиш) учун чорлаганларида, Аллоҳга ва Расулга (лаббай деб) жавоб қилингиз!** (Анфол, 24) дейилган. Валоя хосса икки катта қисмга ажралади: аҳл ал-ҳидоя (мухтадо – ҳидоятга йўлланган) ва аҳл ал-жибоя (мухтабо – танланган) (М.Жуюший, 1980:200-203). Ҳаким Термизий “Сират ал-авлиё” асарида валийларнинг саккиз аломатини ажратиб кўрсатади:

- Уларни кўриш Аллоҳни ёдга туширади.
- Валийларнинг ҳақ ҳужжати (далили) бўлиб, уларга қарши чиққан ҳар кимсани ўша ҳақ ҳужжати енгиб қўяди.
- Улар фаросат эгалари бўлиб, Пайғамбар (а.с.) бу ҳақида: “Мўминнинг фаросатидан кўрқинг, зеро у Аллоҳнинг нури билан назар солади”- дея марҳамат қилганлар.
- Улар илҳом соҳибларидир.
- Уларга азият етказганлар енгиладилар, ёмон оқибат топадилар. Ҳадиси қудсийда Аллоҳ таоло айтади: “Ким менинг дўстимга (валий бандамга) душманлик қилса, Мен унга уруш очаман”.
- Одамларнинг тилларида улар ҳақида мактов гаплар кўп айтилади, фақатгина ҳасадгўйлар бундан мустасно.
- Аллоҳ таоло уларга икром кўрсатиб, дуоларини мустажоб, ўзларига кароматлар ато этиб, юрганларида ер оёқ остиларига ўралиб келиши ва сув устида юриш каби фавқуллоҳда ишларни муяссар қилади.
- Аллоҳ таоло уларнинг тилларида илмнинг асослари – бошланиш илми, мийсоқ илми, ҳарфлар илми, тақдир илми кабиларни бийрон қилади. Булар эса ҳикмат асослари, яъни олий ҳикматдир.

Ҳаким Термизийга кўра, валийлик бандаларга ато этилган илоҳий неъмат бўлиб, унга етишганлар икки бир-биридан фарқли йўлда бўладилар: биринчиси – ҳидоят аҳли, улар катта машаққат, сабр-тоқат, нафс рағбатларини қийинчилик билан енгиб ўтиш, қаттиқ жидду-жаҳд билан эришадилар. Иккинчиси эса – мужтабо, яъни “танлаб олинганлар” бўлиб, улар илоҳий инъом, раббоний файз йўлида юрадилар. Аллоҳ таоло уларни ўзига танлаб олган ва қалбларига олдиндан жазба солиб қўйган. Улар жибоят (танланганлар) аҳли бўлиб, расул ва набийлар, авлиёларнинг пешволари – сиддиқлар, муҳаддаслар шулар орасидандир. Бундай тақсмотни Ҳаким Термизий Қуръондаги

қуйидаги оятдан олган: **Аллоҳ унга (динга) Ўзи хоҳлаган кишиларни танлар ва Унга инобат қиладиган кишиларни ҳидоят сари йўллар (Шўро, 13).**

Термизий “Маърифат ал-асрор” китобида бу икки тур валийларнинг аломатлари ҳақида шундай дейди: “Аллоҳнинг саховати билан валийлик ато этилган кишининг аломати шуки – агар у яқин келса, уни (янада) яқинлаштирилади. Агар узоқлашса, ташлаб қўйилмайди. Агар жиноят (хато) содир этса, таъна қилинади, лекин узоқлаштирилмайди. Кимнинг валийлиги (ўз) саъй-ҳаракати ва жидду-жаҳди билан (эришилган) бўлса, агар у яқинласа – тўхтатилади, жиноят қилса – узоқлаштирилади, узоқ бўлишга рози бўлса – тарк этилади” (Ҳаким Термизий, 1977:49).

Биринчи тур валийларни Термизий “ҳаққуллоҳ валий”, иккинчисини эса – “валийюллоҳ”, деб атайди. “Ҳаққуллоҳ валий” – Аллоҳ учун ҳар қандай машаққатни ютиб, ўз тавбасига вафо қилишга азм қилган кишидир. Бунинг учун у етти тана аъзоси – тил, қулоқ, кўз, қўл, оёқ, қорин ва фаржи (жинсий аъзо) ни гуноҳ ишлардан сақлайди. Бу билан у ташқи жихатини ислоҳ қилади. Аммо ички дунёси нафс шахватлари билан тўла. Бундай инсоннинг ичидаги яширин шахвоний нафсини Термизий юқори қисми кесилган дарахтга ўхшатади: гарчи дарахтнинг тепа қисми кесилган бўлсада, унинг кўзга кўринмас чуқур илдизлари дарахт ҳаётини таъминлаб туради. Агар бир оз хушёрлик йўқотилса, дарахт яна шохлаб кетади, кесилган шохлар ўрнига янгилари ўсиб чиқаверади. Бу ҳолатда банда дарахтни теран илдизларидан кўпориб ташлашга азм қилади. Аллоҳ унинг азми қатъий эканини билиб, шунга яраша савоб беради.

“Валийюллоҳ”ни тавсифлашда Ҳаким Термизий қуйидаги қудсий ҳадисга асосланади: “Бандам, Менга севимли, унга фарз қилганим амаллардан бошқа амал билан Менга яқинлаша олмайди. Бандам нафл амаллар билан ҳам Менга яқинлашишда давом этса, Мен уни яхши кўриб қоламан. Уни яхши кўргач эса, эшитадиган қулоғи, кўрадиган кўзи, тутадиган қўли ва юрадиган оёғи бўламан” (Имом Бухорий ривояти). Аллоҳ бу тоифанинг нафсини поклаб, уларнинг қалбига нур ато этади. Натижада пардалар кўтарилиб, қалблар очилади, кўнгил жилоланади. Уларнинг нафслари ўлган, шахватлари ўчиб кетган бўлади ва улар ўз валийлик ҳолатларини билиб турадилар. Мана

шу сифатларга эга фақиҳларни Ҳаким Термизий ҳақиқий олимлар деб ҳисоблайди.

ХУЛОСА

Суфийларга кўра Қуръоннинг ботиний маънолари бор, айрим маънолари Пайғамбар (а.с.) томонидан очиб берилган, айримлари илҳом орқали етук инсонларга очилади. Суфий герменевтик анъанаси Қуръон тафсири бўйича бир қанча услубларни намоён этади. Бу услублар анъанавий тафсир йўлига таянган ҳолда унияда бойитади.

Ҳаким Термизийнинг юридик герменевтикаси ҳикмат, ботин илмига таянади. Термизийга кўра, валийлик сифатларига эга “истинбот ва ижтиҳод аҳли” том мазмундаги фақиҳлардир.

Термизий фикҳни 2 хил маънода баён қилади: 1) ҳукмлар ҳақидаги илм, у фикҳ билан шуғулланиш орқали касб этилади. Илм билан шуғулланиши баробарида унинг илми ва нури зиёда бўлади. 2) Ҳақиқий маъноси – қалб фикҳидир. Бунда Аллоҳ фақиҳ қалбига солган нур орқали ҳукмларни истинбот қилади.

Давр, ижтимоий-тарихий вазият ўзгариб борар экан, ҳукукий манбалар, қонун-қоида, тартибларга ёндашув ўзгариб боради. Бу эса, зиддият ва тушунмовчиликларга сабаб бўлади. Герменевтика эса, мана шу салбий ҳолатларнинг олдини олиши кўзда тутилади. Ҳукукий ҳужжатларнинг вақт ва макон ўзгариши билан асл мазмунини тушунишга бўлган эҳтиёж – ўрта асрларда юридик герменевтиканинг тараккий этишига хизмат қилди.

Герменевтикага нисбатан ислом уламолари ўртасида зидиятли қарашлар шаклланишига қарамай, кўплаб мутахассисларга кўра: “Ислом тамойиллари, белгиланган қонун-қоидаларга зид бўлмаган, диннинг асосий ғояларини муҳофаза қилган ҳолда ҳар қандай исломий матнга герменевтика қўлланса ва юқоридаги асосларга зид бўлмаган қандайдир натижага эришилса, илмнинг бу муҳим бўлимидан фойда олишнинг зарари йўқ” (Saifullah Bhutto, 2015:310–313).

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. A. Belhaj. (2013). Legal Knowledge by Application: Sufism as Islamic Legal Hermeneutics in the 10th/12th Centuries. *Studia Islamica*, Vol. 108, No. 1.
2. David R. Vishanoff. (2004). Early Islamic Hermeneutics: Language, Speech, and Meaning in Preclassical Legal Theory. University of Colorado: Graduate Division of Religion.

3. Nasr Hamid Abu Zeyd. (2018). *Sufi HermenÖtik*. Istanbul: Mana yayinlari.
4. Saifullah Bhutto. (2015). Hermeneutics from Islamic Perspective. *IJSRSET*, Volume 1. Issue 5.
5. Абдулмуҳсин Ҳусайний. (1963). Ал-Маърифа инда ал-Ҳаким ат-Тирмизий. Қоҳира: Дар ал-китаб ал-арабий.
6. М. Жуюший. (1980). Ал-Ҳаким ат-Термизий: дироса ли осориҳи ва афкориҳи. Қоҳира: Дар ан-наҳда арабийя.
7. Ибн ал-Жавзий. (2010). Талбис иблис. Байрут: ал-Мактаба ал-асарийя.
8. Кныш А. (2004). Мусульманский мистицизм. Москва, Санкт-Петербург: Диля.
9. Абдулазиз Мансур. (2004). Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Тошкент: ТИУ.
10. Ҳаким Термизий. (1989). Табоиъ ан-нуфус ёки ал-Акёс ва-л-муғтаррун. Қоҳира: ал-Мактаб ас-сақофий.
11. Ҳаким Термизий. (1969). Таҳсил назоир ал-Қуръон / Ҳ.Зайдон нашри. Қоҳира: Матбаа ас-саада.
12. А. Сойих. (1999). Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Қоҳира: Марказ ал-китаб ли-н-нашр.
13. Л. Сомий. (1981). Дироса фи ‘илм ал-авлия’. Қоҳира: Мактаба ал-хуррийя ал-ҳадиса.
14. А. Сулабий. (1986). Зиёдат Ҳақоик ат-Тафсир. / Герхард Бюринг нашри. Байрут: Дар ал-машрик.
15. Ҳаким Термизий. (1965). Ас-Солат ва мақосидуҳа / Ҳ.Зайдон нашри. Қоҳира: Дар ал-китаб ал-арабий.
16. Ҳаким Термизий. (1998). Баён ал-фарқ / А.Сойих нашри. Қоҳира: Марказ ал-китаб ли-н-нашр.
17. Ҳаким Термизий. (1981). Илм ал-авлиё / С.Лутф нашри. Қоҳира: Мактаба ал-хуррийя ал-ҳадиса.
18. Ҳаким Термизий. (1977). Маърифат ал-асрор / М.Жуюший нашри. Қоҳира: Дор ан-наҳда ал-арабийя.
19. Ҳаким Термизий. (2015). Наводир ал-усул / Н.Бурдурий нашри. Байрут: Дар ал-минҳаж.
20. Ҳаким Термизий. (1988). Наводир ал-усул / А.Сойих нашри. Ж. I. Қоҳира: Дор ар-райён ли-т-турос.
21. Ҳаким Термизий. (1988). Наводир ал-усул / А.Сойих нашри. Ж. II. Қоҳира: Дор ар-райён ли-т-турос.
22. Madelung Wilferd (2011). Book Reviews / The Formation of Islamic Hermeneutics by David R. Vishanoff. *Ilahiyat Studies* Volume 2, Number 2, Summer / Fall.
23. Мухетдинов Д., Бородай С. (2016). Исламская мысль: традиция и современность. Религиозно-философский ежегодник. Вып. 1. Москва: ООО Издательский дом “Медина”.

REFERENCES

1. A. Belhaj. (2013). Legal Knowledge by Application: Sufism as Islamic Legal Hermeneutics in the 10th/12th Centuries. *Studia Islamica*, Vol. 108, No. 1.

2. David R. Vishanoff. (2004). Early Islamic Hermeneutics: Language, Speech, and Meaning in Preclassical Legal Theory. University of Colorado: Graduate Division of Religion.
3. Nasr Hamid Abu Zeyd. (2018). Sufi HermenÖtik. Istanbul: Mana yayinlari.
4. Saifullah Bhutto. (2015). Hermeneutics from Islamic Perspective. IJSRSET, Volume 1. Issue 5. Rr. 310-313.
5. Abdulmuhsin Husayniy. (1963). Al-Ma'rifa inda al-Hakim at-Tirmizi. Cairo: Dar al-kitab al-arabiy.
6. M. Juyushiy. (1980). Al-Hakim at-Termizi: dirosa li osorihi va afkorihi. Cairo: Dar an-nahda arabiy.
7. Ibn al-Javziy. (2010). Talbis iblis. Beirut: al-Maktaba al-asariyya.
8. Knish. (2004). Musulmanskiy mistitsizm. Moscow, Sankt-Peterburg: Dilya.
9. Abdulaziz Mansur. (2004). Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Tashkent: TIU.
10. Hakim Termizi. (1989). Taboi'an-nufus yoki al-Akyos va-l-mug'tarrun. Cairo: al-Maktab as-saqofiy.
11. Hakim Termizi. (1969). Tahsil nazoir al-Qur'on / H.Zaydon publication. Cairo: Matbaa as-saada.
12. Soyih. (1999). Al-Hakim at-Termiziy. Cairo: Markaz al-kitab publication.
13. L. Somiy. (1981). Dirosa fi 'ilm al-avliya'. Cairo: Maktaba al-hurriyya al-hadisa.
14. Sulamiy. (1986). Ziyodot Haqiq at-Tafsir. / Gerhard Byuring publication. Beirut: Dar al-mashriq.
15. Hakim Termizi. (1965). As-Solat va maqosiduha / H.Zaydon publication. Cairo: Dar al-kitab al-arabiy.
16. Hakim Termizi. (1998). Bayon al-farq / A.Soyih publication. Cairo: Markaz al-kitab publication.
17. Hakim Termizi. (1981). Ilm al-avliyo / S.Lutf publication. Cairo: Maktaba al-hurriyya al-hadisa.
18. Hakim Termizi. (1977). Ma'rifat al-asror / M.Juyushiy publication. Cairo: Dor an-nahda al-arabiyya.
19. Hakim Termizi. (2015). Navodir al-usul / N.Burduriy publication. Beirut: Dar al-minhaj.
20. Hakim Termizi. (1988). Navodir al-usul / A.Soyih publication. Vol. 1. Cairo: Dor ar-rayyon li-t-turos.
21. Hakim Termizi. (1988). Navodir al-usul / A.Soyih publication. Vol. 2. Cairo: Dor ar-rayyon li-t-turos.
22. Madelung Wilferd (2011). Book Reviews / The Formation of Islamic Hermeneutics by David R. Vishanoff. Ilahiyat Studies Volume 2, Number 2, Summer / Fall.
23. D.Muxetdinov, S. Boroday. (2016). Islamskaya misl: traditsiya i sovremennost. Religiozno-filosofskiy yejegodnik. Vip. 1. Moscow: OOO Izdatelskiy dom Medina.

